

КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР В АДМІНІСТРАТИВНІЙ ПОЛІТИЦІ УРЯДУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Маніфестом від 3 серпня 1775 року Катерина II сповіщала населенню Імперії не тільки про знищення козацької вольниці на Дніпрі, але й про відсутність козацького стану на Україні. Адже з цього часу заборонялося вживати навіть слово "козак". Однак реалії південноукраїнського регіону не відповідали прагненням російської імператриці. Козацтво, як соціальна верства, не тільки не перестало існувати, але й надалі залишалася вагомю часткою українського суспільства, що намагалася відстояти свої давні права та привілеї. І хоч як російський уряд на перших порах після виходу маніфесту не намагався ігнорувати присутність на півдні України значної кількості людей козацького стану, однак змушений був визнати його наявність. Більш того, російські урядовці дуже скоро відмовилися і від політики відвертого протистояння населенню колишніх Запорозьких Вольностей з метою уникнення серйозних ускладнень у стратегічно важливому для Російської імперії регіоні. Соціальний вибух міг би привести до непередбачуваних наслідків. Враховуючи значення Південної України у вирішенні зовнішньо-політичних завдань російської держави, урядова адміністрація змушена була піти на певний компроміс з місцевим населенням. Як один із наслідків - дозвіл на відновлення козацьких формувань на південноукраїнських землях.

Водночас слід зазначити, що таке рішення було продиктоване не бажанням догодити місцевому населенню, а в першу чергу в інтересах загальнодержавної користі. Урядовці змушені були визнати, що саме боездатні козацькі формування були спроможні вирішити ті злободенні завдання, які постали перед Російською імперією в південному регіоні. А саме: зміцнити охорону кордонів, поповнити російську армію боездатними підрозділами легкої кінноти, згуртувати населення для подальшого залучення їх в нові відносини "Полуденної" Росії. Не було розв'язане і східне питання, тому війна з Туреччиною була неминучою. Козацьким військам Південної України в майбутніх подіях відводилося особливе місце.

Погоджуючись на створення козацьких військ на півдні України, уряд разом з тим розумів, що це тимчасовий захід. Тому й не поспішав юридично визначити стан козацтва та створювати на відведених для поселення козацьких військ територіях нові адміністративно-територіальні одиниці. Майбутнє південного регіону в уяві урядовців взагалі не було пов'язане з наявністю козацтва як верстви населення. Одна його присутність вже дестабілізувала обстановку в краї. І як тільки Росія переможно закінчила чергову війну з Османською імперією і підписала Яську угоду 1791 року і тим самим укріпила свої позиції на Дунаї і чорноморському узбережжі, одразу почала акцію по усуненню козацьких формувань з території Південної України. Протягом короткого часу (з 1792 по 1797 роки) з південноукраїнських земель зникли всі козацькі війська, які відіграли помітну роль у попередній війні і за період свого існування в регіоні зайняли чільне місце у військовій та соціально-економічній структурах Російської імперії.

Після ліквідації та переселення козацьких формувань на Кавказ російський уряд констатував, що альтернативи легко-кінним козацьким підрозділам на півдні України, здатним успішно захищати кордон і до того ж самостійно себе утримувати, поки що немає. Тому на початку ХІХ століття на найвищому рівні знову постало питання про створення і поселення військових підрозділів на зразок козацьких. Уряд не бажав відновлення козаччини, однак змушений був піти на цей крок. У черговий раз загострюються суперечки між Росією та Туреччиною і нова війна стає знову очевидною. За таких обставин російські сановники приймають рішення притягти на військову службу колишніх бузьких козаків, які вже декілька років регулярно подавали петиції до відповідних інстанцій з вимогами відновлення козацького формування. Указом від 8 травня 1803 року Бузьке козацьке

військо було відновлене і на нього покладалося завдання захищати ділянку кордону по Дністру. З початком російсько-турецької війни 1806-1812 років іррегулярне формування з бузьких козаків у складі трьох полків брало безпосередню участь у військових кампаніях на території Бессарабії, Молдавії, Валахії, де неодноразово виявляло зразки мужності та відваги.

У ході цієї війни виникло ще одне козацьке військо. Воно було створене із задунайських запорожців, чорноморських козаків та інших категорій українського і російського населення, яке до початку 1806 року мешкало на території Бессарабії, Молдавії, Валахії. Небажання колишніх російських підданих воювати на турецькому боці, побоювання розправ у разі включення Добруджі до складу Росії змусили частину задунайців повернутися на батьківщину. Указом Олександра I від 20 лютого 1807 року з вихідців із турецьких володінь було сформоване Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. Його створенням російський уряд розраховував нанести рішучий удар Запорозькій Задунайській Січі. Для поселення козакам відводилася приєднана у ході військових операцій незначна ділянка придунайського степу, однак питання про офіційне оформлення нової військово-адміністративної одиниці Російської імперії не ставилося. Усть-Дунайське Буджацьке військо проіснувало всього 5 місяців. Головною причиною його ліквідації були масові втечі селян, чорноморців, солдатів в Кілію і Галац з надією знайти волю на Дунаї, на новій Запорозькій Січі. Рух нижчих верств населення до місця поселення Усть-Дунайського козацького війська викликав велике занепокоєння високопоставлених чиновників. Підтвердженням цьому є засідання Комітету Міністрів, де розглядалося питання про спроби різного роду втікачів приєднатися до новоствореного іррегулярного формування. Розгляд питання на такому високому рівні дає підстави говорити про розмах народного руху, його масовість, а, отже, і про небезпеку його для російського уряду. Указом Олександра I від 20 липня 1807 року Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо було скасоване. Після його ліквідації частина колишніх російських підданих була повернута на попередні місця свого проживання, а близько 500 козаків перейшли на Кубань.

На відміну від Усть-Дунайського Буджацького війська Бузьке козацьке формування успішно проіснувало до 1817 року. Військові підрозділи бузьких козаків приймали активну участь не тільки у російсько-турецькій війні 1806-1812 років, а і у війні проти Наполеона. 1-й Бузький козацький полк у складі регулярної армії успішно діяв у закордонному поході, у взятті Парижу, за що указом від 14 січня 1816 року був нагороджений Георгіївським прапором "За хоробрість".

Із закінченням активних військових кампаній російської армії уряд, попереджуючи законні вимоги Бузького козацтва щодо юридичного оформлення його статусу, приймає рішення про перетворення бузьких козаків на поселених уланів. Таке рішення було прийнято в контексті планомірної політики уряду по впровадженню на території Росії інституту військових поселень. Бузькі козаки не могли з цим змиритися. У бузьких станицях почалися виступи, спрямовані проти військових поселень. Вони переросли в збройне повстання, яке тривало близько трьох місяців і було жорстоко придушене частинами регулярної армії. Указом від 8 жовтня 1817 року Бузьке козацьке військо ліквідовувалося, а козаки переводилися до розряду військових поселенців.

Після розправи над Бузьким козацтвом уряд побоювався, що цим може відвернути від повернення в межі Російської імперії колишніх російських підданих. Щоб запобігти цьому, він видає низку указів, у яких обіцяє задунайцям амністію, наділ землі і права іноземних колоністів. Поселення запорозького задунайського населення в колоністських округах і поширення на нього прав іноземних колоністів дає підстави стверджувати, що відновлення козацьких формувань на території Південної України в плани урядової адміністрації не входило.

За таких обставин здається дещо несподіваним вихід у світ іменного указу, даного Сенату, який затверджував "Положення про оселення запорозьких козаків у

Новоросійському краї" (1832 рік). "Положення" не тільки констатувало факт поселення запорозького населення на частині колишніх Запорозьких Вольностей, але й підтвердило появу нової адміністративно-територіальної одиниці Російської імперії.

В Олександрівському повіті Катеринославської губернії на Бердянському пустощі оселялося Окреме Запорозьке військо. Його творила частина населення Задунайської Січі, яка в 1828 році в силу зовнішньо - та внутрішньо-політичних, соціально-економічних причин на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким повернулася в межі російської держави. Окреме Запорозьке військо було створене поза планом Військового міністерства. Згодом це проявилось в довгих пошуках місця остаточного поселення, невизначеності військових функцій тощо. Одразу постає питання: чому уряд російської держави після закінчення військової кампанії 1828-1829 років не ліквідував козацьке формування, а поселив на півдні України і визначив його юридичний статус?

Вдатися до негайної ліквідації Окремого Запорозького війська урядовці не могли через ряд причин. По-перше, військо з'єднання із задунайців добре зарекомендувало себе під час військових дій в 1828 -1829 роках. По-друге, перехід задунайського населення із турецьких володінь мав бажаний для російської держави резонанс і сприяв зміцненню її кордонів та авторитету. Адже подія, що сталася в 1828 році, поклала край небезпечній у всіх відношення для абсолютиської монархії Задунайської Січі. По-третє, ліквідація військового формування задунайців не сприяла поверненню російських підданих у межі держави, а, навпаки, привела б до нових втеч. Перевести задунайське козацтво в західну частину Кавказького хребта, як це планувалося Військовим міністерством, не дозволила вкрай напружена обстановка на Кавказі і відсутність вільних, відвойованих у ході військових операцій, земель. Тому військо було поселене на півдні України, де ще можна було хоч і з труднощами, але віднайти вільну, ніким не заселену, ділянку землі.

На основі "Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї" 1832 року до складу козацького формування були включені міщани та селяни навколишніх населених пунктів - Петровського посаду та Новоспаського казенного селища з їх землями. Таким кроком уряд заощаджував кошти, які повинні були бути витрачені на створення нових адміністративних центрів війська, і збільшував кількість служилого козацтва. З оселенням іррегулярного формування на узбережжі Азовського моря воно отримало назву - Азовське, і прирівнювалося в правах та обов'язках з іншими козацькими формуваннями Російської імперії.

Під час поселення війська на відведеній йому території виявилось, що частина козаків взагалі не може отримати поземельного наділу розміром 30 десятин через відсутність наявної землі. Без вирішення земельної проблеми не можна було сподіватись і на остаточне оформлення адміністративного устрою. Земельне питання в Азовському війську було вирішене таким чином, що азовські козаки отримали земельні наділи, які прирівнювалися до вищих наділів державних селян півдня України і становили 15 десятин на кожну рев'язьку душу. Після вирішення земельної проблеми на військових землях остаточно встановився і адміністративний устрій.

Безперечно, Азовське козацьке військо було приречене мати встановлену в Російській імперії систему підпорядкування вищій державній владі. У першій половині XIX століття складається бюрократичний апарат Російської імперії. В системі управління виробляється жорстка підпорядкованість різних ланок державної влади. Саме державна ієрархія окремої ланки визначала перелік питань, що входили до її компетенції. Азовське козацьке військо, як військово-адміністративний елемент державної системи, не могло вимагати для себе створення окремої специфічної системи управління. Тому перед урядом по відношенню до Азовського формування стояло завдання створити таку систему військово-адміністративного управління, яка б без зайвих суперечностей влилася в уже існуючий державний механізм.

За встановленою системою управління Азовське козацьке військо безпосередньо підпорядковувалося Новоросійському генерал-губернаторові як в цивільних справах, так і

у військових. Через генерал-губернатора Азовське формування підлягало Військовому міністерству. До 1857 року справи війська розглядав Департамент військових поселень Військового міністерства, а з 1857 року - Управління іррегулярних військ цього ж міністерства. Питання, які не могли бути вирішені Військовим міністерством, передавалися до Сенату, а його рішення, схвалені імператором, набували силу закону. Безпосередньо управляла азовцями військова канцелярія на чолі з наказним отаманом. Останній користувався в управлінні правами бригадного командира і призначався урядом. Його рішення щодо справ у війську було вирішальним. У свою чергу військова канцелярія не могла приймати рішення без згоди наказного отамана. При незгоді з рішенням наказного отамана військова канцелярія могла повідомляти про своє розуміння справ Новоросійського генерал-губернатора. Однак до прийняття рішення генерал-губернатором військова канцелярія виконувала накази отамана.

Військова канцелярія, як орган внутрішнього управління військом, відала військовими, цивільними та військово-судними справами азовців. Цивільні судові справи війська розглядалися Олександрівським повітовим судом на загальних підставах. Обов'язки та напрямки діяльності канцелярії визначили її штат. Вона складалася з голови (наказного отамана), постійного члена штаб-офіцерського чину, 3-х (а з 1852 року 2-х) асесорів обер-офіцерського чину, секретаря, канцелярських службовців.

З укомплектуванням штату військової канцелярії формуються і структури, що їй підпорядковуються, - станичні та хутірські управи, медичний персонал, штат військових священиків. До складу військової канцелярії були включені військовий землемір, військовий архітектор та чиновник з особливих доручень.

Однак уряд особливо не довіряв колишнім втікачам і тому одразу ж встановив контроль над Азовським козацьким формуванням - у війську були направлені для зайняття посад по внутрішньому управлінню армійські офіцери. їм наказувалося не тільки наглядати за правильним ходом справ у військовій канцелярії, а й ретельно стежити за настроями козаків та цивільного населення, що проживає в межах війська.

Система управління Азовського війська, вироблена в 30-х роках ХІХ століття, майже не змінилася протягом всього періоду його існування. Єдине, що слід зазначити, це те, що в 1852 році офіційно було зменшено кількість офіцерів, які займали посади по внутрішньому управлінню військом. З цього року в канцелярії працювали 2 асесори замість 3-х і до складу керівництва було офіційно зараховано чиновника з особливих доручень. Цей чиновник при Й. Гладкому був ще під час російсько-турецької війни, але до складу канцелярії не входив і не мав військового звання.

Віддаленість від кордонів, поселення на обжитій території серед мирного населення, переважання у війську "обивательського" елемента над козацьким, сприятливі кліматичні та географічні умови, наближеність до сухопутних та морських шляхів визначили господарські пріоритети азовських козаків. Протягом 33-х річного проживання в південному регіоні азовці створили міцне прибуткове господарство. У процесі господарювання ними було засновано і розбудовано 5 станиць і 60 хуторів. Прибутки азовських господарств визначали рівень добробуту війська. Для Південної України це був середній рівень добробуту державних селян. Якщо ж порівняти азовські господарства з господарствами північного регіону України, то їх можна вважати заможними. Водночас певна відокремленість Азовського козацького війська не перешкождала загальним тенденціям розвитку економіки Південної України. Особливість умов існування війська навіть сприяла цим тенденціям і допомагала козацтву пристосовуватися до вимог часу. Завдяки цьому можемо говорити про певні здобутки азовців як в господарській діяльності, так і в забезпеченні власного добробуту.

Разом з тим, присутність війська на півдні України в урядовому розумінні дестабілізувала обстановку в регіоні. Задунайське козацтво, що становило основу Азовського козацького війська, протягом всього періоду існування формування намагалося відстоювати свої права та привілеї. Діяльність задунайців, направлена на створення

монолітної системи, яка могла б успішно відстоювати свою належність до козацького стану з одного боку, і намагання нижчих верств населення регіону приєднатися до козацького формування, яке уособлювало собою традиції Запорожжя, з другого боку, напружували обстановку на півдні України. Ситуація в краї загострювалась і через незадоволення поміщиків перебуванням Азовського козацького війська в Катеринославській губернії. Масові козацькі рухи з устремлінням на південь тільки переконували уряд в необхідності переселити козаків подальше від південного регіону, а саме туди, де можна з користю для імперії використати військовий та господарський досвід азовців. Гостра потреба російського уряду в колонізації південно-східної окраїни держави, яка набувала значення найважливішого стратегічного регіону країни, визначила подальшу долю азовців.

Питання про переселення азовців на Кубань не сходило з порядку денного протягом всього періоду існування війська в Приазов'ї. Створені в 1838, 1843, 1844, 1851, 1857 роках проекти передбачали оселення азовців у західній частині Кавказького хребта. Але вони не набули силу закону через складну ситуацію на Кавказі. Згідно з проектами азовці мали сколонізувати територію, що ще частково належала нату-хайцям. Малочисельність війська, незнання місцевості змусили вище військове керівництво відмовитися від поселення азовських козаків на неповністю контрольованій російськими військами території. З наближенням до кінця військової кампанії на Кавказі, з'являється можливість здійснити переселення азовських козаків на Кубань. З переселенням майже половини населення козацького війська в західну частину Кавказького хребта, доля Азовського формування була вирішена. Воно ліквідовувалось, а козацьке населення, що залишилось на попередньому місці поселення, було переведене до цивільних відомств: рядові козаки до розряду державних селян, а офіцери - до дворянства Катеринославської губернії.

А через 3 роки після ліквідації Азовського іррегулярного формування припинило своє існування і останнє козацьке військо на території України - Дунайське. Воно було створене на початку російсько-турецької війни 1828-1829 років із усть-дунайських козаків, задунайських запорожців, які повернулися на батьківщину до 1828 року, та волонтерів із Балканських країн з метою збільшення військового контингенту Дунайської армії. Проіснувавши 40 років на півдні України, військо, згідно з поясненнями урядовців, ліквідовувалося через нездатність повноцінно виконувати свої військові обов'язки.

По відношенню до Азовського і Дунайського козацьких військ російський уряд застосував уже випробувану тактику. Він використав присутність козацьких формувань у південноукраїнському регіоні в інтересах загальнодержавної користі, а як тільки в них відпала необхідність і козацтво стало наполягати на остаточному оформленні свого статусу, уряд ліквідував їх. Найбільш радикально настроєна частина Азовського війська була переведена на небезпечну ділянку кордону з метою використання на новоприєднаній до Імперії території військового та господарського досвіду азовців і нейтралізації тим самим неспокійних елементів козацтва.